

**Білорусь: козацька чи московська?
Витоки і характер українсько-російських конфліктів
на землях Південно-Східної Білорусі**

Українська революція середини XVII ст., що за масштабами розмаху та глибиною спричинених суспільно-політичних, соціальних, ідеологічних і загалом ментальних зрушень в суспіль-

стві по праву займає особливе місце у вітчизняній історії, мала досить відчутний вплив і в середовищі сусіднього, близького в етнічному та релігійному відношенні білоруського етносу. Уже перші звістки про перемоги козацького війська під Корсунем, Жовтими Водами та Пилявцями, здобуті в 1648 р., спричинюють на білоруських теренах хвилю селянських виступів проти існуючих там соціально-економічних відносин і всевладдя польської та литовської адміністрації. Налякана їхнім розмахом польська шляхта з тривогою писала до Варшави: “В тому разі, коли це зло й надалі буде поширюватися, варто очікувати повторення й тут жахів козацьких війн”⁹¹.

Однак відсутність козацьких традицій на Білорусі не дає змоги місцевому населенню повторити в себе український сценарій. Білоруські партизани йдуть у ліси, здійснюють звідти вилазки проти місцевої адміністрації та шляхти, але досягти таких значних успіхів, як українським козакам, їм не вдається. Не маючи достатніх сил, щоб переломити хід українсько-польської війни на свою користь, Богдан Хмельницький також не може надати білорусам дійової допомоги. Крім того, від рішучого втручання в справи на білоруських землях Хмельницького та його уряд стримують чинники зовнішньополітичного плану. Справа в тому, що розклад сил у Великому князівстві Литовському на кінець 1640 — початок 1650-х рр. склався таким чином, що домінуючі позиції на політичному Олімпі тут посідала партія лідера литовських дисидентів, польного гетьмана князя Януша Радзивілла. “Некоронований король литовський” мав у своєму розпорядженні не лише значні військові сили, а й неабиякий політичний вплив. І саме його Хмельницький намагався використати на свою користь, аби не допустити появи литовської армії на українських землях, а при сприятливому розвитку ситуації — залучити литовських сепаратистів до участі в акціях, спрямованих проти польського короля⁹².

Таке положення триває до середини 1651 р., коли князь Януш Радзивілл, стурбований заворушеннями білоруських селян на українському прикордонні, а також тією допомогою, яку вони отримують з боку українських козаків в умовах військового приборкання козащини керівництвом Речі Посполитої, 14 червня у відповідь на пропозиції Хмельницького щодо збереження приязні та організації спільного виступу проти Польської Корони, заявив, що справи Литви та Корони спільні, поляки та литовці є одним народом політичним, існує одна Річ Посполита, отож і прихильність Радзивілла до гетьмана Запорозького та козаків можлива лише за умови примирення останніх з Річчю Посполитою та підкорення владі короля польського. Коли ж цього не станеться, пригрозив князь, “чекайте мене на Петра...”⁹³.

Свою погрозу литовський гетьман реалізував, розпочавши 1 липня широкомасштабні бойові операції проти Війська Запорозького, в

результаті яких, як зазначає Самовидець, не лише військо козацьке на кордоні “зломив и много козаков порубав...”, у тому числі й самого Небабу, “неуважного полковника”, а й витіснив українські залоги з Кричева, Любеча, Рославля, Чернобиля, Лоева та інших населених пунктів українсько-білоруського порубіжжя. Після маршу по Сіверщині Радзивілл пішов на Київ, сплюндрувавши який, “...войско литовское потягнуло под Білую Церков, где, скупившись з войском коронним, наступили на Хмельницького гетьмана”⁹⁴.

У другій половині 1653 р., коли справа доходить до попередніх узгоджень майбутніх спільних українсько-російських стратегічних завдань, Хмельницький пропонує московській стороні план спільного наступу на Велике князівство Литовське. Гетьман запевняє, що, як тільки цар прийме Україну під свою протекцію, він негайно відправить до Могилева, Орші та інших білоруських міст звернення до місцевого населення, яке, як був абсолютно переконаний український правитель, зараз же виступить проти Литви і таким чином цар матиме ще близько 200 тис. війська на своєму боці⁹⁵.

І справді, після вступу на білоруські землі 18-тисячного корпусу на чолі з наказним гетьманом Іваном Золотаренком упродовж другої половини літа — початку осені 1654 р. йому вдалося оволодіти Гомелем, Режицею, Жлобином, Рогачовом, Горвалем, Чечерськом, Пропойськом, Новим Биховом, узяти в облогу Старий Бихів⁹⁶.

Полковник і наказний гетьман на терені Білорусі виявив, крім здібностей стратега та військового організатора, також неабиякий хист політика, державного діяча та дипломата. Військові успіхи Золотаренко намагався супроводити такими ж масштабними політичними акціями, спрямованими на закріплення цього стратегічно важливого регіону за Українською державою.

Варто зазначити, що на середину 50-х рр. для цього склалися досить сприятливі умови. Як уже говорилося вище, лозунги визвольної боротьби українського народу, насамперед соціальної спрямованості, знаходили широкую підтримку в середовищі білоруських селян і міщан.

Вступ до Білорусі козацької армії в середині 1654 р. значно активізував антифеодальну боротьбу в регіоні, викликавши тут хвилю масового покозачення місцевого населення. Корпус Золотаренка почав швидко поповнюватися білоруськими козаками-неофітами. Цікаво, що уряд Олексія Михайловича, готуючись до війни з Річчю Посполитою (в ході якої саме білоруський напрям розглядався російським командуванням як пріоритетний), допускав можливість формування спеціальних військових підрозділів з-поміж місцевого населення. З цією метою влітку 1654 р. був сформований білоруський козацький полк на чолі з місцевим шляхтичем К. Поклонським. Саме цією обставиною й пояснювалася певна толерантність царського

уряду щодо показачення білоруського населення та вступу його до корпусу Золотаренка, чисельність якого після кровопролитних боїв літа — осені 1654 р. істотно зменшилася (на осінь 1654 р. залишилося близько 8, а за деякими даними — близько 6 тис. осіб⁹⁷). Так, Москва дозволила наказному гетьманові висилати від себе “товарища”, щоб той “козаков из уездов высылав и вольных людей прибирав...”⁹⁸. Проте дуже швидко стало очевидним, що через соціально привабливі гасла визвольної боротьби українського народу, демократизм організації козацького життя та соціально-економічної практики Української держави царський уряд в своєму прагненні прилучити білоруські землі до своєї держави в особі Війська Запорозького має серйозного конкурента.

Уже 17 вересня 1654 р. Поклонський скаржився в царську ставку, що білоруські козаки від нього “...отступили и никто со мною уже не хочет быти, но все к нему (І. Золотаренку. — В. Г.) передалися”⁹⁹.

Намагаючись зупинити небажаний для нього процес, могилівський шляхтич розіслав своїх людей з погрозами, “что головы отсечены будут, которые до войска казацкого приставать будути”. На що білоруські козаки відповіли одному з його емісарів: “Не порывайся, чтоб еси не посетил реки; мы хотим пана гетмана себе за полковника имети, нежели на всяко время умирати от наезду татарского и московского...”¹⁰⁰.

Стихійні процеси показачення місцевого населення, його симпатії до козацького устрою Золотаренко прагнув використати не лише з метою поповнення своїх поріділих у боях підрозділів, а й становлення на терені Білорусі притаманного Українській державі політико-адміністративного устрою, козацького присуду, елементів соціальних відносин. Адже політична програма українського керівництва, як уже зазначалося, передбачала становлення Української гетьманської держави як спадкоємиці княжої Київської Русі, в тому числі володільниці земель, розташованих на північ від Прип’яті, населених православним руським населенням. Виходячи з цього, уряд Хмельницького радо приймає під своє покровительство білоруську шляхту, сприяє становленню на південно-східних білоруських землях козацтва. Саме тому й Золотаренко всілякими способами відмовляється від участі в осаді Смоленська, переконуючи царя, що більше користі буде в оволодінні ним Гомелем, Могилевом, іншими містами на півдні Білорусі. Наказний гетьман намагається взяти під свій контроль, а також осадити козацькими залогами якомога більшу територію. Прагнучи втримати за собою цей регіон, козацька старшина із Золотаренком на чолі порушує перед царем клопотання про надання їй білоруських сіл, а для гетьмана Б. Хмельницького — міста Старого Бихова¹⁰¹.

Варто відзначити, що прилучення придніпровської Білорусі до Козацького Гетьманату не лише істотно зміцнило б політичне становище останнього, а й обіцяло значні економічні вигоди внаслідок відкриття нових, життєво необхідних для її господарського розвитку виходів на західноєвропейські ринки, оскільки старі — через Польщу — в умовах війни були порушені.

У міру того, як українська політика в Білорусі набирала дедалі виразніших державницьких обрисів, все різкішою ставала й реакція Москви на неї. У вересні 1655 р. обнародуються нові царські титули, зокрема “великий князь Литовський і Білої Русі”. Цим самим Москва промовисто вказала на власне бачення майбутнього відвойованих у Речі Посполитої земель.

З огляду на це, дедалі категоричніше з вуст представників царської адміністрації починають лунати вимоги про локалізацію військової присутності Війська Запорозького в Білорусі, невтручання козацької адміністрації в справи місцевого самоврядування, припинення процесу покозачення білоруського населення. Варто зазначити, що остання вимога, крім політичних міркувань (звуження соціальної бази Війська Запорозького в Білорусі), диктувалася й приватними інтересами російських поміщиків. Адже вступ до козацького війська як засіб досягнення особистої волі та певного матеріального добробуту видавався вельми привабливим не лише для пригнобленого переважно литовською шляхтою білоруського селянина, а й підневільного російського кріпака. Внаслідок чого до царя та його воєвод сипалися скарги від російських поміщиків на своїх підданих, які, залишивши власника, записалися “до полку в черкас...”¹⁰².

На перших порах Золотаренкові, який спирався як на могутню військову силу, так і значний власний авторитет у Війську Запорозькому, вдається досить впевнено представляти українські інтереси на білоруських теренах. У стосунках з царем та його воєводами наказний гетьман намагався не йти на конфронтацію, був щедрим на вірнопідданські заяви й компліменти Олексію Михайловичу. Але українські інтереси відстоював твердо й послідовно. Так, наприклад, ще 7 серпня 1654 р., отримавши вже повторний наказ з царської ставки про залишення під Гомелем частини війська та вихід з рештою козаків під Оршу на допомогу князеві Черкаському, Золотаренко негайно ж відписує Олексієві Михайловичу, запевняючи у своїй готовності виконати його волю¹⁰³. Однак надалі, незважаючи на постійний тиск з боку царської ставки, наказний гетьман протягом тижня продовжує наполегливо штурмувати Гомельську фортецю, аж поки 13 серпня не здобуває її¹⁰⁴.

Але й після цього Золотаренко не поспішав виконувати царський наказ, обмежившись лише відправленням на допомогу Черкаському тисячного корпусу на чолі зі своїм братом, наказним полковником ніжинським Василем Золотаренком. Особисто ж наказний гетьман

на Білорусі після взяття Гомеля вирушив спочатку під Чичерськ, згодом під Новий Бихів, а після його здобуття — під Старий Бихів, щоб тим самим закріпити за Козацьким Гетьманатом стратегічно важливий для нього регіон Посожжя та Верхньої Подніпрящини¹⁰⁵.

Вельми характерним є й те, що довірена особа Івана Золотаренка, його духівник протопіп ніжинський Максим Филімонович (майбутній місцєблоститель Київської митрополії єпископ Методій), котрий на аудієнції в царя 7 жовтня 1654 р. в надзвичайно барвистій промові вихваляв останнього за його старання щодо збирання “...синів руських [...] здохитрієм лядським розігнаних...”, а до цього (12 вересня) звертався до бурмистрів і райців моголивецького магістрату, схилиючи їх, щоб “...до Війська Запорозького [...] прихилився, віддаючися під оборону гетьманів запорозьких (крім гетьмана Б. Хмельницького, мав на увазі й наказного гетьмана Івана Золотаренка. — В. Г.) і всього Війська Запорозького [...] Аби — не дай Бог — не захотіла Москва своїх звичаїв і свого права в вашім місті завести, але щоб вам тішитися тими ж статтями і правами, які його царська величність призволив і дав нашій Україні з паном гетьманом (виділено нами. — В. Г.)”¹⁰⁶.

Під час облоги Старого Бихова 7 жовтня 1655 р. Іван Золотаренко отримав смертельну рану, і в грудні того ж року його не стало. Смерть сіверського гетьмана співпала з важливими змінами в регіоні. На кінець року керівництво Росії дедалі більше схилиється до політичного способу боротьби за Білорусь. У Москві починають виношувати досить привабливі (але, як показала практика, абсолютно ефемерні) плани прилучення Великого князівства Литовського (в тому числі й Білорусі) шляхом обрання царя або його спадкоємця великим князем литовським. Внаслідок нового політичного курсу російського керівництва ситуація в регіоні тимчасово стабілізується, бойові дії вщухають і тому для Москви відпадає потреба у присутності українських військ у Білорусі.

У січні 1656 р. Хмельницький проводить у Чигирині старшинські наради, на яких широко дебатується проблема зовнішньополітичної орієнтації Української держави в умовах Віленських домовленостей Росії та Польщі, а також, ймовірно, обговорюється й білоруське питання. Брак достовірної інформації не дає можливості реконструювати перебіг нарад і зміст їхніх головних резолюцій. Однак на принципову позицію українського керівництва в цьому питанні досить промовисто, на наш погляд, вказує вже сам факт появи гетьманського універсалу від 29 січня 1656 р., яким Хмельницький призначав Івана Нечая, “...нам и всему войску нашему [...] жичливого и в делах рыцарских взятого от боку нашего...”, на полковництво “...в Білую Русь до Моголева, Чаусова, Новобыхова и Гомля и иных мест, и местечек, и сіл тамже znajduющих...”¹⁰⁷.

На відміну від свого попередника І. Золотаренка, який носив титул наказного гетьмана, тобто начальника над козаками, що вирушили в похід, Нечай отримує уряд власне полковника білоруського (або посаду білоруського намісника, як класифікує це М. Грушевський), що недвозначно вказувало насамперед на адміністративний характер його повноважень.

Для реконструкції проєктованих гетьманським урядом методів прилучення Білорусі до Української держави значний інтерес становить визначення політико-адміністративних прерогатив білоруського полковника¹⁰⁸. У листі до моголівського воєводи князя І. Рєпніна від 2 (12) лютого 1656 р. Іван Нечай титулує себе полковником білоруським, гомельським і чаусівським, повідомляє, що гетьман доручив йому в Білій Русі “панувати і рядити”¹⁰⁹. Але універсал від 29 січня 1656 р., на жаль, мало проливає світла на повноваження новопризначеного полковника та межі його “панування”. В. Смолій і В. Степанков стверджують, що наприкінці січня Іванові Нечая було відправлено з Чигирини ще один гетьманський універсал, зміст якого, на жаль, на сьогодні встановити неможливо¹¹⁰. Логічно припустити, що саме в ньому й були сформульовані основні завдання білоруського полковника та визначено межі його повноважень. На користь даного припущення служить той факт, що трохи згодом, під час слідства, яке проводив у Білорусі А. Жданович, Іван Нечай пред’являв універсал Хмельницького на підтвердження того, що в своїй діяльності він не виходить за межі повноважень, окреслених Чигирином.

Отримавши уряд білоруського полковника, Іван Нечай діє швидко й рішуче. Насамперед припиняє виведення українських залог з Моголівського повіту, звідки російське командування їх почало витіснити після смерті Золотаренка. Більше того, силою змушує царські війська залишити підвладні йому території.

Царські воєводи вже в січні 1656 р. інформують Москву, що “...по присылке полковника Ивана Нечая...” козаки з Кричева й Чаусів нападають на шляхетські маєтності та на царських ратних людей, б’ють їх, грабують і чинять “всякое разоренье”. Крім того, білоруський полковник заохочує місцеве населення до покозачення, в результаті чого, як видно зі скарг воєвод, “...многие места запустели”¹¹¹. Моголівський воєвода також інформував свій уряд, що І. Нечай вигнав із сіл Моголівського повіту всі російські залоги, натомість розмістивши там своїх козаків, та звелів місцевому населенню не виконувати жодних розпоряджень царських воєвод. Смоленський воєвода, в свою чергу, також доносив у Москву, що козацький полковник відмовляється вивести свої залоги з Мстиславського, Горського, Дубровенського, Шкловського та Копинського повітів.

Діяльність Івана Нечая у Білорусі викликає значне занепокоєння у Москві. Особливе роздратування царського уряду спричинила за-

ява козацького полковника щодо його “пановання” в Білій Русі. При перекладі “з білоруського письма” вираз трансформувався у “государствование”, що було розцінено у Москві як виклик російському монархові, оскільки “на всей Великой и Малой и Белой Руси, — як зазначалось у грамоті Олексія Михайловича, — по милости божей государствуем и пишимся государем мы, великий государь...”¹¹².

У першій половині березня уряд Олексія Михайловича відправляє до Чигирини посольство на чолі зі стрілецьким головою Аврамом Лопухіним. У його наказі саме білоруська проблема посідала пріоритетне місце. На переговорах з гетьманом, що розпочалися 6 квітня, царський посланець передав здивування царя з приводу того, що український уряд без попереднього узгодження з Москвою приписав до Війська Запорозького Могилев і призначив сюди особним полковником Івана Нечая. У Могилеві стоїть царська залога, села, що належать до нього, роздані на приготування воевод, ратних людей і шляхті, яка присягнула цареві, а тому російська сторона наполягала на виведенні козаків з Могилевського повіту та накладенні заборони на пошкодження місцевого населення.

Особливу увагу в ході переговорів А. Лопухін приділяв скаргам на неправомірні дії Івана Нечая. Він вимагав не лише заборонити йому титулувати себе полковником моголівським, вивести своїх козаків з Білорусі, а й притягти його до судової відповідальності: “...тому полковнику Ивану Нечаю за такое его многое воровство учинить наказание жестокое, чтоб на то смотря, иным не повадно было самовольство чинить”¹¹³.

Реагуючи на скарги московської сторони щодо службових зловживань Івана Нечая, Богдан Хмельницький висловив готовність створити спільну українсько-російську комісію, яка б на місці розслідувала пред’явлені звинувачення. У той же час гетьман досить рішуче заперечив стосовно виведення українського війська з Білорусі, пославшись на загрозу нового збройного протистояння з Річчю Посполитою.

Військова рада на Росаві, що відбулась у перших числах травня, згідно з твердженням М. Грушевського, підтримала політику гетьмана щодо білоруської проблеми, прийнявши рішення при її розв’язанні вдаватися до тактики своєрідного саботажу — не доводити справу до гострого конфлікту з Москвою, але й не поспішати з виконанням вимог царського уряду, які б завдавали шкоди українським інтересам.

Тим часом 19 (29) травня колишній київський полковник Антон Жданович і царський представник Микита Сивцов розпочали слідство в справі І. Нечая. В ході його було опитано велику кількість свідків і потерпілих, проведено допит над самим Іваном Нечаєм. В результаті було встановлено повну непричетність полковника до грабежів і розбоїв, які траплялися в даному регіоні. З’ясувалося, що вони відбу-

валися не лише без його відома, а навіть і не козаками його полку. На раді, скликаний за наказом Ждановича 30 травня (н. с.), з Нечая було також знято звинувачення московських воєвод у належності його до католицької віри. Присутні на раді одностайно заявили, що полковник сповідує православ'я та відвідує службу в “руських” храмах¹¹⁴.

Тут же, на раді, Жданович оголосив гетьманський наказ усім козакам, приписаним до Ніжинського та Чернігівського полків, залишити Могилевський повіт і повернутися до своїх осель. Як сатисфакцію московській стороні кількох козаків, участь яких у розбоях і грабежах була доведена, за вироком військового суду, очолюваного Ждановичем, прилюдно стратили.

У ході слідства Жданович отримав довгі реєстри кривд, заподіяних місцевому населенню царськими воєводами та їхніми ратними людьми. У них йшлося про замучених чоловіків і жінок, гвалтування неповнолітніх дівчат, спалення садиб, пограбування майна тощо¹¹⁵.

Що ж до використання Іваном Нечаєм титулу полковника білоруського, могилевського і гомельського, слідство встановило, що саме так називав його в універсалах і листах гетьман Б. Хмельницький, а тому полковник не поніс за це ніякого покарання, лише на майбутнє йому було заборонено іменуватися білоруським полковником. Саме цими півзаходами гетьманський уряд сподівався на деякий час задовольнити претензії московської сторони, щоб самому тим часом продовжити роботу з утвердження своїх позицій у Південній та Східній Білорусі.

Реляцію Ждановича про завершення слідства і ліквідацію непорозуміння між царською та гетьманською адміністраціями в Білорусі в ставці Олексія Михайловича отримали 2 (12) червня, а вже 10 (20) червня надійшла відписка мінського воєводи Ф. Арсенєва, де йшлося про те, що до Мінського повіту вступило чимало козаків на чолі з наказним полковником І. Нечая Филимоном Бутком, який шляхту і селян силоміць записує в козаки. Крім того, воєвода повідомляв, що Нечай відправив козацькі загони за Березину, щоб і там місцеве населення вписували до козацького компуту. Ще через два дні, 12 (22) червня, у ставці отримали інформацію про те, що Нечай, всупереч розпорядженню Ждановича, і надалі пишеться полковником білоруським, “приписує собі городи в титул”, а також продовжує тримати козацькі залоги в Чаусах, Горах і Горках, Барзилівським війтівстві¹¹⁶.

Дійсно, по завершенні роботи комісії Ждановича—Сивкова білоруський полковник продовжує діяльність, спрямовану на утвердження козацьких порядків у Білорусі. Так, універсалом від 11 (21) червня 1656 р. він сповіщає царську й гетьманську адміністрації, місцеве населення про призначення ним Якуба Харитоновича до села Жаливля, ймовірно, на уряд отамана городового, “щоб бідним селянам не було кривд”. А 14 (24) червня надає сотницький уряд місцево-

му шляхтичеві Андрію Качановському і призначає його комендантом козацької залози¹¹⁷.

Варто зазначити, що тогочасна суспільно-політична обстановка в Білорусі об'єктивно сприяла зростанню тут прокозацьких настроїв. Справа в тому, що вже на початку бойових операцій у Білорусі, 30 липня 1654 р. (за с. с.), цар Олексій Михайлович законодавчо санкціонував повернення захоплених на Литовсько-Білоруському фронті полонених у підданство російських поміщиків. У 1655 р. патріарх Никон писав про намір царя поселити на своїх обезлюднених землях 300 тис. полонених білорусів¹¹⁸.

Узаконене полювання на людей в Білорусі набрало вражаючих масштабів. Так, наприклад, лише один воєвода Р. Бабарикін у містечку Білому (на православній Смоленщині!) взяв “с посаду [...] к себе неволею ж семей з двадцать, а проголовно будет с женами и з детьми блиско за двести человек”¹¹⁹. Вартість захопленого царськими ратниками білоруського селянина чи міщанина коливалася від 3 до 5 рублів¹²⁰.

Жорсткий окупаційний режим російських військ у Білорусі, насильницьке переселення місцевих селян і ремісників до Росії, примусові реквізиції та розорення господарства краю викликали поширення тут антимосковських настроїв, активізацію партизанського руху, спрямованого проти присутності на білоруських землях царських військ (російські воєводи називали їхніх учасників “шишами”, “ворогами”, “изменниками”).

Воєнні приготування польської сторони, спроби вірних королю військ прорвати блокаду Старого Бихова й успішна протидія цьому з боку козаків І. Нечая у поєднанні з посиленням дипломатичних акцій останнього, спрямованих на зняття напруги в українсько-російських стосунках у даному регіоні, в другій половині літа 1656 р. дещо пом'якшують гостроту протиріч. І в другій половині вересня через посла білоруського полковника сотника Р. Ракушку-Романовського російський цар надсилав Нечаю грамоту, в якій, хоч і забороняє надалі записувати селян і міщан у козацький стан, все ж санкціонує перебування на козацькій службі “старих” козаків з-поміж місцевого населення. Зрозуміло, що за таких умов царський уряд уже не ставить питання про безумовний вихід полку Івана Нечая з білоруської території.

Таким чином, українсько-російські стосунки в Білорусі на деякий час нормалізуються й білоруський полковник мобілізує всі свої сили на взяття фортеці Старий Бихів, яка вже протягом двох років успішно відбивала наступ як військ наказного гетьмана І. Золотаренка, так і царських воєвод. Після чергового безуспішного штурму й одинадцяти тижнів облоги російських військ на чолі з воєводою Хованським Нечай бере місто в тісне кільце облоги, надійно перекиває ко-

мунікації противника і, врешті-решт, змушує захисників Старого Бихова капітулювати.

Коли це сталося — точних відомостей не збереглося. Вперше про “биховську фортуна” Хмельницький говорить у листі до львівського магістрату від 9 (19) березня 1657 р.¹²¹ Однак сам тріумфатор — полковник Нечай — прибув до Чигирини ще в лютому 1657 р. Важко припустити, що він залишив своє військо до моменту успішного розв’язання кількарічної епопеї навколо Старого Бихова. Імовірніше, що місто на той час уже капітулювало або ж, принаймні, заявило про свій намір зробити це вже найближчим часом. А тому прибуття І. Нечая до гетьманської резиденції, на наш погляд, було обумовлене саме потребою обговорення з Хмельницьким форми протекції над містом.

Після обговорення з І. Нечаєм ситуації в Білорусі 15 (25) березня Б. Хмельницький підписує універсал, в якому вказувалося: “Иж з волі Божое упаметавши се шляхта, месчане и вси обивателі Старого Бихова цале и вірне поддало се под владзу и протекцию нашу и присягу виконали нам, же нігды юж нікому иншому той фортеци не подадут, але по вік при Войску Запорозком оную заховати мают”¹²². Заради того гетьман доручав київським купцям і міщанам установити торговельні зв’язки з містом, обіцяючи їм, зі свого боку, “мыт жадных торговых и подачок” з них не брати і гарантуючи захист з боку козацьких залог, розташованих на білоруських та північноукраїнських землях¹²³. Цілком імовірно, що, згідно з планами уряду Б. Хмельницького, Старий Бихів мав стати важливим економічним форпостом Української держави, який не лише забезпечував би введення білоруських земель в сферу української торгівлі, а й з’єднував би український ринок із західноєвропейськими ринками.

Напередодні підписання універсалу про прийняття Старого Бихова під свою протекцію Б. Хмельницький 13 (23) березня відправив листа до Москви, де повідомляв про військовий успіх І. Нечая. Прагнучи дещо пом’якшити негативне враження московського керівництва від суттєвих здобутків Війська Запорозького в Білорусі, гетьман наголошував, що жителі міста “присягнули на ім’я в. цар. величності піддалися”. Щоправда, тут же містилося уточнення — бихівляни мають залишитися при Війську Запорозьким¹²⁴.

Вишукана дипломатична риторика Хмельницького, природно, була не в змозі відволікти увагу московських політиків від далекоглядних політичних наслідків події. Після того, як українські війська захопили Старий Бихів, у взаєминах Чигирини з Москвою зав’язувався ще один надзвичайно серйозний вузол, який стане одним із першочергових каменів спотикання у їхніх стосунках протягом найближчих двох років. Адже протягом усієї війни в Білорусі Олексій Михайлович приділяв досить пильну увагу боротьбі за Старий Бихів. На здобуття цієї придніпровської твердині він виряджав війська під ко-

мандою своїх досвідчених воєвод, не раз звертався з листами до захисників фортеці із закликом “государские милости к себе поискати и город Старый Быхов [...] сдать” або ж переконуючи їх після взяття литовської столиці, що їм “...помощи [...] ниоткуда не чаять, гетьманы со всем войском побиты и столица [...] город Вилна за нами...”¹²⁵.

Іван Нечай, окрилений успіхом під Старим Биховом, значно активізує свою діяльність у регіоні. Наступник моголівського воєводи Хованського (цілком можливо, відкликаного з Білорусі за прорахунки при штурмі й облозі міста, які привели до успіху українського війська) Іван Бутурлін доповідав у ставку Олексія Михайловича про нові прояви самоуправства з боку козацького полковника. Зокрема, воєвода звинувачував українського старшину в тому, що той зганяє царські залоги, ставлячи натомість козацькі; його сотники записують (нерідко навіть силоміць) білоруських селян у козаки, чим завдають немалих збитків місцевій шляхті, що склала присягу російському монархові; намагається на противагу Могилеві (який піддався цареві) заснувати козацький Новий Могилев у Лупулові. Крім того, Бутурлін скаржився, що Нечай вимагає від нього вивести залогу з Дашкова, погрожуючи в разі невиконання громити царських людей і битися з ними, як з ворожою стороною¹²⁶.

Ще більшої гостроти білоруській проблемі надає та обставина, що із зими 1657 р. в урядових колах Москви намітився поворот до значно жорсткішої політики щодо України. Зміну курсу переконливо засвідчив візит до Чигирини стольника В. Кікіна. Так, у наказі, даному стольнику з Посольського приказу 17 лютого 1657 р., висловлюється здивування з незалежної зовнішньої політики гетьманського уряду: “Да ведомо великому государю [...] учинились, что он, гетман Богдан Хмельницкой, соединился на поляков с Ракоцом, чтоб им над поляками вместе промысел чинить, и на Коруне Полской учинить Ракоца; и великому государю нашему [...] то в великое подивление, какими мерами такое дело начинается”. Причому послові наказувалося не лише передати гетьману царське здивування, а й нагадати про взяті на себе раніше зобов’язання (“великому государю, обещали с клятвою служить, и во всем ему [...] добра хотети”) та пригрозити карою Божою за відступництво від присяги: “Да надобе им и от Бога, за неправду от бога разни посылаемы бывают”¹²⁷.

Зміна політичного курсу уряду Олексія Михайловича щодо України, природно, не могла не відбитися і на розв’язанні білоруської проблеми. До того ж своєрідним каталізатором її гостроти виступала та обставина, що російський істеблішмент напередодні вального сейму з обрання Олексія Михайловича претендентом на польський трон прагнув опертися на підтримку білоруської шляхти. А досягнення цього без урегулювання соціальних відносин та перекривання

ня селянам шляхів виходу із залежності від державців (тобто без заборони показачення місцевого населення) видавалося вкрай проблематичним. Тому, відправляючи в Україну чергове представницьке посольство на чолі з боярином Ф. Бутурліним і дяком І. Михайловим (травень 1657 р.), царський уряд приділяє значну увагу вирішенню українсько-російських суперечностей на теренах Білорусі. Під час аудієнції у Хмельницького 13 (23) червня 1657 р. Бутурлін скаржився на неправомірні дії Нечая, який виганяє з маєтностей і розорює шляхту, що склала присягу цареві й отримала від нього привілеї; записує до козацького компуту селян, чим руйнує господарство краю; створює новий адміністративний центр Могилевського повіту. Крім того, посол наводив цілу низку прикладів інших зловживань козацького полковника, відомості про які було почерпнуто з донесення моголівського воєводи І. Бутурліна¹²⁸.

Незважаючи на критичний стан здоров'я Богдана Хмельницького, погіршення міжнародного становища Української держави та загострення соціальних і політичних протиріч усередині українського суспільства, гетьман та його оточення відкидають звинувачення московської сторони щодо нещирості зовнішньополітичного курсу Чигириня. Що ж до врегулювання українсько-російського конфлікту в Білорусі Хмельницький обіцяв Бутурліну відправити до Нечая листи з наказом не чинити кривди шляхті, що перейшла до царя. Водночас він вимагав, щоб і царські воєводи та їхні ратні люди не робили ніяких кривд і насильств білоруській шляхті, яка проживала “в городах войска Запорожского”, тобто тій її частині, що стала під гетьманський протекторат і присуд.

Як бачимо, червневі переговори в Чигирині не внесли нічого нового у розв'язання білоруської проблеми. Такий стан речей не задовольняв московське керівництво, а тому в оточенні Олексія Михайловича визріває план радикального збройного розв'язання проблеми. З цією метою одночасно з проведенням переговорів з українським гетьманом у Смоленську формується спеціальний військовий підрозділ на чолі з воєводою С. Змієвим і піддячим К. Мініним, перед якими ставиться завдання витіснити козацькі залоги із Смоленського, Добровенського, Оршанського та Могилевського повітів. До кінного загону Змієва смоленський воєвода князь П. Долгорукий прилучив понад 200 піхотинців. Крім того, С. Змієву надається в підпорядкування 5 рот “нового строю” під командою А. Леслі, Д. Краферта та Я. Бранцбекова. У червні 1657 р. Зміїв на чолі карального корпусу в кількості 600 чол. вирушає із Смоленська в напрямку Сломіна, Могилева, Копися, Шклова, Мінська, Борисова, змушуючи малочисельні нерегулярні козацькі залоги відступити з цих волостей. З метою зміцнення позицій російської адміністрації в Білорусі уряд Олексія Михайловича призначає воєводою до Бо-

рисова боярина В. Б. Шереметєва¹²⁹. (До цього часу в більшості білоруських і литовських міст, за винятком Вітебська, Полоцька та Вільно, воєводами були другорядні особи.) Призначення впливового царського сановника борисовським воєводою, цілком імовірно, мало на меті підняти авторитет царської адміністрації та продемонструвати серйозність намірів Москви в даному регіоні. Саме про такі наміри російського уряду свідчили й перші кроки Шереметєва на посаді борисовського воєводи. Прибувши до Борисова, він зразу ж розіслав по містах і волостях грамоти, в яких гарантував шляхті повну безпеку від утисків з боку козаків. Одночасно воєвода відправив поручика Л. Томановського до Нечая з вимогами заборонити його сотникам, зокрема Денисові Мурашку, вступати в шляхетські маєтності, грабувати й розоряти їхніх власників і записувати місцевих селян у козацьке товариство. Крім того, Шереметєв наполягав на негайному і повному виведенні козацьких залог з Борисовського, Шкловського, Могилевського, Оршанського та Мінського повітів “в указанное место, где им указано быть”¹³⁰.

Білоруський полковник відмовився виконувати ультиматум воєводи, посилаючись на те, що козацькі залози розміщені в зазначених повітах не для боротьби з російськими ратними людьми, “...но для воровання ляховського [...] которые крестьян до конца разорили”¹³¹. Крім того, старшина запевнив Шереметєва, що скарг і чолобитних з приводу зловживань козаків, розміщених на залогах, з боку посадських людей не надходило.

Цілком природно, що відповідь Нечая не задовольнила царського воєводу, відомого своїми українофобськими настроями. І тоді Шереметєв висунув новий, надзвичайно “вагомий” аргумент — артилерію.

Уже 27 серпня 1657 р. Нечай відправляє до Москви листа, в якому скаржиться на воєводу, що той “...з арматою на мesty и деревни, где казаки свое наместье мают, кажет наезджати, казаков именют и иных и вяземе держат, а иных невест деваает где, в домах козацких берет...”¹³². Приклад борисовського воєводи наслідують й інші представники царської адміністрації в Білорусі: силою віднімають у полковника волості, в яких утримувався його полк, козаків виганяють з їхніх помешкань і “...подданья из их, як из мужиков, требуют, до того чюприны режут, кнутами бьют, грабят...”¹³³. “...Не могучи далее кривд от воевод [...] учиненых терпети...”, Іван Нечай звертається по захист до царя¹³⁴.

Однак діяльність царської адміністрації в Білорусі, природно, була не виявом воєводського самоправства, а чітко спланованою в Москві програмою боротьби за білоруські землі. Про це переконливо свідчить, наприклад, донесення царю від могилевського воєводи С. Змієва, відправлене до Москви в серпні 1657 р., в якому, зокрема, мовиться: “...казаков выслал из тех мест, из которых, по твоему великого государя указу (виділено нами. — В. Г.) велено выслать и в наказе написано...”¹³⁵.

Переяславський полковник П. Тетеря, який у тому ж серпні 1657 р. на чолі посольства перебував у Москві, повернувшись в Україну, також доповідав старшині про наміри царського уряду вивести козацьку залогу із стратегічно важливого Старого Бихова, розмістивши там царських ратних людей¹³⁶. Усе вказувало на те, що боротьба за Білорусь між офіційною Москвою та Чигирином в умовах міжгетьманства має розгорітися з новою силою, причому позиція українського керівництва в порівнянні з його опонентами була набагато слабшою.